

Filip TOMASZEWSKI*, Bartosz M. WALCZAK**

MŁYNY W GMINIE UNIEJÓW – ZARYS PROBLEMATYKI HISTORYCZNO-KONSERWATORSKIEJ

Zarys treści: Młyny stanowią istotny składnik krajobrazu kulturowego gminy Uniejów. W artykule zebrano dotychczasowe informacje dotyczące historii młynów na terenie miasta i gminy, ustalono z większym lub mniejszym prawdopodobieństwem lokalizację wiatraków w latach 30. XX w., wskazując na ich materialne pozostałości. Zarysowano stan obecny zachowanych młynów motorowych braci Wojciechowskich w Uniejowie oraz braci Pelc w Wilamowie; przedstawiono zagadnienia historyczno-konserwatorskie związane z budową kompleksu edukacyjno-turystycznego „Zagroda Młynarska” w Uniejowie i translokacją wiatraków ze Zbylczyc i Chorzepina (gmina Świnice Warckie). Przedstawiono rolę zabytkowych młynów w rozwoju turystyki kulturowej na terenie gminy. Wykazano konieczność przeprowadzenia dalszych badań dotyczących historii młynarstwa oraz sformułowano postulaty konserwatorskie dla istniejących na terenie gminy Uniejów obiektów.

Słowa kluczowe: młyn, wiatrak, Zagroda Młynarska, Uniejów

WSTĘP

Młyny, obok tartaków, browarów, foluszy czy olejarni stanowiły istotny element dawnego krajobrazu przemysłowego wsi i miasteczek. Na terenie gminy Uniejów w chwili obecnej nie pracuje żaden młyn, zachowały się natomiast cztery obiekty tego typu: dwa (translokowane) wiatraki na terenie kompleksu o nazwie „Zagroda Młynarska” w Uniejowie, służące celom edukacyjnym i turystycznym, młyn braci Pelc w Wilamowie (nieczynny, w relatywnie dobrym

---

* Filip Tomaszewski, mgr inż. architekt, doktorant w Instytucie Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej, projektant i kustosz Zagrody Młynarskiej w Uniejowie, e-mail: bogdan.tomaszewski@wp.pl.

** Bartosz M. Walczak, dr hab. inż. architekt, prof. PŁ, kierownik Zespołu Rewitalizacji, Zakład Historii Architektury, Rewitalizacji i Konserwacji Zabytków, Instytut Architektury i Urbanistyki, Politechnika Łódzka, e-mail: bartosz.walczak@p.lodz.pl.

stanie zachowania) oraz młyn Wojciechowskich przy ul. Bogumiła w Uniejowie znajdujący się w stanie ruiny. Artykuł niniejszy stanowi przyczynek do badań historycznych i architektonicznych dotyczących młynów w gminie Uniejów (obszar badań zamknął się w obecnych granicach gminy).

HISTORIA I ZABYTKI

W monografii *Uniejów. Dzieje miasta* znajdujemy szereg informacji dotyczących młynów w Uniejowie. Wiemy, że w XIV w. młyn nad Wartą posiadał wójt, Jan Prus. W 1336 r. arcybiskup Janisław potwierdził nadanie młyna wójtowi, który już miał młyn w tym miejscu, jednak zniszczony prawdopodobnie przez Krzyżaków w 1331 r.

Na początku XVI w. wójt posiadał młyn wodny zwany „Golina” lub „Gole-na” położony na południe od miasta na wysokości łąk spycimierskich i wsi Balin. Natomiast do miasta należały trzy młyny. Pierwszy z nich, zwany wielkim, zapewne najstarszy, znajdował się „z tyłu zamku”. Przy obiekcie tym funkcjonował folusz i dwa ogrody.

W 1446 r. arcybiskup Wincenty z Dębna nadał cieśli Jakubowi prawo wzniesienia młyna zwanego „Skrobania” na lewym brzegu rzeki. Budynek ten zlokalizowany był naprzeciwko dawnego dworu arcybiskupiego, usytuowanego ówczesnie na prawym brzegu Warty prawdopodobnie w pobliżu kolegiaty, być może już na terenie Kościelnicy. Nazwa młyna stała się po jakimś czasie nazwiskiem jego właściciela (w 1550 r. młyn był własnością Aleksego Skrobania). W 1480 r. starosta uniejowski, Mikołaj z Sienna, za zgodą swego brata Jakuba arcybiskupa, pozwolił Maciejowi z Warty postawić nowy młyn o dwóch kołach, który nazwano Zawada. Jego właściciel już w 1496 r. został nazwany Maciejem Zawadą. Młyn położony był w okolicy Przedmieścia Szadkowskiego w pobliżu obwałowań miasta, na prawym brzegu rzeki. Wszystkie wymienione młyny nadal funkcjonowały w 1512 r., o czym mówi spis przeprowadzonej wówczas lustracji¹.

W XVII–XVIII w. czynne były trzy młyny zwane: wielkim, zamkowym (podzamkowym; chodzi tu zapewne o młyn Zawada) i młynem Skrobania. Jednak pod koniec tego okresu istniały tylko dwa młyny wodne². Potwierdza to mapa Gilly’ego³. W tym czasie pojawiają się także wzmianki o wiatrakach pod Uniejowem: „Księgi miejskie zarejestrowały obecność Beniamina Maczewskiego lub Maciejowskiego – młynarza wiatracznego uniejowskiego. Wiatraki – te nowo zbudowane – miały stać w Kościelnicy. Wraz z ogrodami i kawałkiem gruntu zwanym winnicą były warte 4 tysiące zł”⁴. Wiemy, iż dwa młyny wodne i dwa wiatraki

¹ J. Szymczak, *Uniejów do schyłku XVI wieku*, [w:] *Uniejów. Dzieje miasta*, red. J. Szymczak, Towarzystwo Przyjaciół Uniejowa, Polskie Towarzystwo Historyczne, Łódź–Uniejów 1995, s. 88–90.

² H. Żerek-Kleszcz, *Dzieje miasta w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Uniejów. Dzieje miasta...*, s. 116.

³ D. Gilly, *Spezialkarte von Südproussen*, org. 1793, skala 1:50000, redukcja Berlin 1802–1803, skala 1:115 000.

należały pod koniec XVIII w. do własności ziemskiej arcybiskupstwa⁵. Grunty wiatraczne znajdowały się w tym czasie także na północ od kościoła szpitalnego (św. Ducha). W latach 1823–1824 koncesje na założenie wiatraków pod miastem otrzymali Chrystian Neuman i Jan Lumpe⁶. Jak podaje *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, w 1892 roku było w Uniejowie dziewięć wiatraków⁷.

W okresie międzywojennym funkcjonowały w Uniejowie trzy młyny: Antoniego Bamberskiego, Józefa Kowalskiego i Marcina Perlińskiego. Na skutek zmian własnościowych i likwidacji młyna M. Perlińskiego, po 1936 r. pozostały czynne dwa z nich⁸: Braci Wojciechowskich przy ul. Bł. Bogumiła (obecnie ruina) oraz młyn Józefa Bamberskiego przy ul. Sienkiewicza 24 (obiekt obecnie nie istnieje)⁴.

Ryc. 1. Młyn braci Wojciechowskich przy ul. Bł. Bogumiła w Uniejowie. Po lewej – stan przed pożarem w 1981 r. (strona południowa), po prawej – stan obecny, 14.04.2017 r. (elewacja północna, widok od strony podwórza)

Źródło: *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce*. Praca zbiorowa pod redakcją Jana Pazdura. T. IV – woj. łódzkie. Zeszyt 6 – powiaty Łęczyca i Poddębice. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wyd. Polskiej Akademii Nauk. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972, s. 70. (fot. F. Tomaszewski, 2017)

Młyn braci Jana i Edmunda Wojciechowskich (ryc. 1) został wzniesiony około 1900 r. jako młyn motorowy napędzany silnikiem spalinowym na gaz ssany. Wspólniczką Wojciechowskich była również ich siostra Kazimiera Kulpińska z d. Wojciechowska¹⁰. Początkowo posiadał on 6 par walców i 4 pary kamieni młyńskich „francuskich”, a jego zdolność produkcyjna wynosiła 12 t zboża na dobę. W okresie okupacji hitlerowskiej młyn przejęli Niemcy rozbudowując go i wyposażając w dodatkowe 4 pary walców. W czasie wojny młynem administrował Niemiec Szwajcjer. Po wojnie młyn na krótko wrócił do prawowitych właścicieli, a w 1948 r. został upaństwowiony (przeszedł pod zarząd Państwowych Zakładów

⁹ W monografii *Uniejów. Dzieje miasta* czytamy: „Czynny był także w latach 1920 – 30 młyn w Kościelnicy. Prowadził go Edward Fichtner. Być może był to dawny młyn – papiernia, istniejący w majoracie hrabiego Aleksandra Tolla. Młyn ten został wydzielony w 1872 r. jako odrębna jednostka pod nazwą *Osada Młyn – Papiernia*”. Na chwilę obecną nie są zachowane materialne ślady po ww. obiekcie.

¹⁰ W. Winnicki, *Cech młynarzy*, „W Uniejowie”, kwartalnik Towarzystwa Przyjaciół Uniejowa, 2007, nr 29, s. 10.

Zbożowych w Poznaniu). Jego zdolność produkcyjna wynosiła od 20 do nawet 30 t zboża na dobę. Od 1963 r. posiadał napęd elektryczny¹¹. Młyn spalił się w 1981 r.

Młyn Józefa Bamberskiego (ryc. 2) został wzniesiony w roku 1918 (według ewidencji zabytków) lub 1920 (według *Katalogu zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce*). Stanowił interesujący przykład lokalnej architektury – jako budulca użyto tzw. opoki rożniatowskiej¹² oraz cegły ceramicznej (w narożnikach, nadprożach, obokniach oraz gzymsach). Podobno w miejscu młyna stał kiedyś wiatrak „koźlak”¹³. Był to budynek dwupiętrowy z dobudówką jednokondygnacyjną, w której znajdowały się urządzenia do produkcji kaszy. Młyn napędzany był silnikiem na gaz ssany, posiadał 8 par walców; czynny był do 1943 r., kiedy maszyny produkcyjne zostały wywiezione przez Niemców. Po II wojnie światowej budynek użytkowany był jako magazyn. Rozebrany w połowie lat 80. XX wieku.

Ryc. 2. Młyn Józefa Bamberskiego przy ul. Sienkiewicza w Uniejowie

Źródło: *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce*. Praca zbiorowa pod redakcją Jana Pazdura. t. IV – woj. łódzkie. Zeszyt 6 – powiaty Łęczyca i Poddębice Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wyd. Polskiej Akademii Nauk. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972, s. 70.

Na terenie Kościelnicy (obecnie ul. Kościelnicza w Uniejowie, w jego północnej części) istniały do II wojny światowej dwa wiatraki – koźlaki (ryc. 3), położone na dwóch sąsiadujących ze sobą działkach. Widać je dość wyraźnie na zdjęciu lotniczym wykonanym w 1928 r. przez pilota Szczepana Ścibiora (ryc. 4). Zostały one także zaznaczone na mapie Wojskowego Instytutu Geograficznego z roku 1930¹⁴. Wiatrak stojący bliżej miasta należał przed wojną

¹¹ *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce*, red. J. Pazdur, t. IV – woj. łódzkie, z. 6 – powiaty Łęczyca i Poddębice, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wyd. Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972, s. 40.

¹² M. Gorączko, A. Gorączko, *Cechy regionalne w budownictwie na terenie gminy Uniejów*, „Biuletyn Uniejowski” 2013, t. 2, s. 54.

¹³ *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego...*, s. 40.

¹⁴ Mapa WIG, 1:100 000, ark. Uniejów, Warszawa 1930.

do rodziny Jakubowskich (Bolesława Jakubowskiego). W jego bezpośrednim sąsiedztwie stał wiatrak należący do rodziny Będkowskich (Bronisława Będkowskiego). Wiatrak Będkowskiego zbankrutował w 1936 r., natomiast Jakubowskiego funkcjonował do 1940 r., kiedy został rozebrany przez Niemców przy okazji budowy portu rzeczego¹⁵. Rodzina Będkowskich posiadała także w okresie przedwojennym wiatrak we wsi Zbylczyce (gmina Świnice Warckie). Obiekt ten zachował się do dziś, został relokowany do kompleksu edukacyjno-turystycznego „Zagroda Młynarska” w Uniejowie (ostatnimi właścicielami wiatraka *in situ* była rodzina Bażantów).

Ryc. 3. Wiatraki w Kościelnicy (obecnie ul. Kościelnicza)

Źródło: Album „Uniejów. Dotyk czasu”. Towarzystwo Przyjaciół Uniejowa, 2004

W okresie przedwojennym wiatraki były zlokalizowane także w południowej części miasta (ryc. 5). W *Katalogu zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce* (tom IV – woj. łódzkie, zeszyt 6 – powiaty Łęczyca i Poddębice) czytamy: „Na południowym skraju Uniejowa znajdowało się w okresie przedwojennym i wcześniej osiedle młynarzy o nazwie Wiatraki (...). Nazwa wzięła się stąd, że pracowały tutaj wiatraki – koźlaki. Było ich pięć. Wszystkie uległy zniszczeniu. Ostatni z nich spalił się w 1939 r. Obecnie brak bardziej istotnych materialnych śladów po wiatrakach. Są natomiast zachowane wspomnienia w tradycji miejscowej”¹⁶. Był to obszar pomiędzy dzisiejszym rondem na zakończeniu ul. Sienkiewicza, a Budami Uniejowskimi. Mapa Wojskowego Instytutu Geograficznego z 1930 r.¹⁷ pokazuje dwa wiatraki, choć pierwotnie było ich prawdopodobnie więcej (w tym samym rejonie znajdował się młyn Józefa Bamberskiego, wybudowany ponoć w miejscu wiatraka – koźlaka). Według relacji Wiesława Winnickiego „w krajobrazie Uniejowa starsi mieszkańcy pamiętają

¹⁵ U. Urbaniak, *Wiatraki*, „W Uniejowie”, kwartalnik Towarzystwa Przyjaciół Uniejowa 2007, nr 29, s. 13.

¹⁶ *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego...*, s. 40.

¹⁷ Mapa WIG, 1:100 000, ark. Uniejów, Warszawa 1930.

kilka wiatraków przemysłowych, m.in. wiatrak Jakubowskiego, Świtalskiego, Perlińskiego, Michałowskiego”¹⁸.

Ryc. 4. Uniejów z 1928 r. Fotografia lotnicza wykonana przez pilota płk Szczepana Ścibiora. Na północy widoczne pruskie stajnie wojskowe (XVIII/XIX w.), dworek z 1845 r. zarządcy dóbr hrabiego Tolla (obecnie MGOK) oraz dwa wiatraki (własność rodziny Jakubowskich – wiatrak bliżej miasta i rodziny Będkowskich). Właściciel zdjęcia – Szkoła Podstawowa w Wieleninie

Na mapie WIG zaznaczono także wiatrak na granicy Kościelnicy i Ostrowska, należący do Antoniego Kamińskiego¹⁹ (ryc. 5). Potwierdza to relacja Władysława Nowaka, który w 1940 lub 1941 r. był świadkiem rozbiórki tego obiektu, przeprowadzonej z inicjatywy i pod nadzorem okupanta niemieckiego²⁰. Niemcy rozbierali wiatraki z dwóch powodów: po pierwsze chcieli pozbawić ludność możliwości przemiału zboża, po drugie – mogły one stanowić zagrożenie militarne jako stanowiska obserwacyjne i/lub strzeleckie. Dzięki wspomnianej wyżej relacji udało się dokładnie zidentyfikować miejsce, w którym stał wiatrak. Jest to działka nr 1293/6 położona na skarpie nadwarciańskiej na prawym brzegu rzeki. Zachował się nawet relikw po pochodzący z omawianego młyna, metalowy wał napędzający górny kamień młyński (tzw. „socha”), wmurowany obecnie w konstrukcję domu przy ul. Spacerowej 7 w Uniejowie (ryc. 6).

¹⁸ W. Winnicki, *op. cit.*, s. 10.

¹⁹ U. Urbaniak, *op. cit.*, s. 13.

²⁰ Relacja p. Władysława Nowaka, zam. w Uniejowie, ul. Spacerowa 7, 14.04.2017 r.

Ryc. 5. Lokalizacja wiatraków w Uniejowie i Kościelnicy. Fotografia po lewej – rozmieszczenie wiatraków: od góry wiatrak Antoniego Kamińskiego, poniżej wiatraki Jakubowskiego i Będkowskiego; na południe od miasta osiedle „Wiatraki”. Po prawej – lokalizacja wiatraka Antoniego Kamińskiego zaznaczona na ortofotomapie (dz. nr ewid. 1293/6)

Źródła: Mapa WIG, 1:100 000, ark. Uniejów, Warszawa 1930.

<http://www.geoportal.gov.pl/>.

Ryc. 6. Metalowy wał napędzający górny kamień młyński (tzw. „socha”), pochodzący z wiatraka Antoniego Kamińskiego, wmurowany w konstrukcję domu przy ul. Spacerowej 7 w Uniejowie

Stan obecny

(fot. F. Tomaszewski, 2017)

Na obecnym terenie gminy Uniejów od lat 20. XX wieku do 2002 r. funkcjonował młyn motorowy w Wilamowie (ryc. 7). Został on założony przez Antoniego Pelca w latach 20. XX w. Początkowo był to wiatrak „drewniany i częściowo mурowany, poruszany siłą motorową”²¹ przeniesiony z miejscowości Sarbice (obecnie gmina Przykona). Młyn czerpał napęd z silnika spalinowego, jednak zachował system wiatrakowy²². Obiekt ten spalił się na początku lat 30. XX w.

²¹ Na podstawie zachowanego aktu notarialnego w zbiorach F. Tomaszewskiego.

²² *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego...*, s. 40.

W kolejnych latach synowie Antoniego, bracia Bolesław i Mieczysław Pelc, przystąpili do budowy nowego młyna, który zachował się do chwili obecnej. Wzniesiony został budynek murowany z cegły ceramicznej, 3-kondygnacyjny, podpiwniczony, o dachu dwuspadowym krytym papą. Przyległą motorownię wybudowano z opoki różniatowskiej. Napęd młyn czerpał z silnika spalinowego na gaz ssany (otrzymywano go z koksu). W czasie II wojny światowej młyn przejęli Niemcy. Zaraz po wojnie rodzina Pelców przeprowadziła remont i modernizację zakładu. W latach 50. XX w. obiekt został bezprawnie znacjonalizowany. Od 1959 r. posiadał napęd elektryczny.

Ryc. 7. Młyn braci Pelc w Wilamowie. Po lewej – stan przed 1943 r. Po prawej – stan obecny, 27.10.2014 r. Widok od strony zachodniej, po lewej stronie widoczny tartak / trak tartaczny
Źródło: archiwum prywatne Zofii Orłowskiej (fot. archiwalne) i fot. F. Tomaszewski, 2014

Obok młyna, w 1934 r. założony został tartak. Mieścił się on w szopie drewnianej (częściowo murowanej), parterowej. Tartak pobierał napęd z tego samego silnika, co młyn. Posiadał jeden trak i piłę tarczową. W 1959 r. zaczął pobierać napęd z oddzielnego silnika elektrycznego (zachowany do dzisiaj silnik o mocy 45 kW z roku 1957). Od 1988 roku jest nieczynny. W 1995 r. młyn wraz z tartakiem powrócił do prawowitych właścicieli. Obecnie budynek młyna znajduje się w dostatecznym stanie technicznym, praktycznie z pełnym wyposażeniem, natomiast tartak oraz dawna motorownia są w ruinie. Z urządzeń tartaku zachował się trak z wytwórni Carla Blumwe w Bydgoszczy (obecnie Fabryka Obrabiarek do Drewna Sp. z o.o.), tory oraz wózki, natomiast z wyposażenia dawnej motorowni zachował się nitowany zbiornik na wodę. Silnik spalinowy pochodził prawdopodobnie z austriackiej wytwórni N. Heid A.G. (Aktiengesellschaft) w Stockerau²³. Wyposażenie młyna stanowią maszyny z polskich i niemieckich fabryk: Wytwórni Maszyn Młyńskich inż. Franciszka Pałaszewskiego z ul. Rzgowskiej 48/50 w Łodzi (jeden z trzech mlewników walcowych)²⁴, Zakładów Przemysłowych St. Weight Sp. Akc. z ul. Senatorskiej 7/9 w Łodzi (odsiewacz płaski, wialnia zbożowa), Zakładów

²³ Hipoteza autorów oparta na podstawie odnalezionej w obrębie motorowni żeliwnej tablicy znamionowej.

²⁴ Wytwórnia Pałaszewskiego została w 1932 r. przejęta przez Zakłady Przemysłowe Bracia Weigt S. A. (później Zakłady przemysłowe St. Weigt). K. Bogaczyński, *Dawne fabryki maszyn młyńskich w Łodzi, Radomsku i Rogoźnie*, „Przegląd Zbożowo – Młynarski”, miesięcznik, maj 2004, s. 37.

GEGROLO w Lohmen w Saksonii – „Mühlenbauanstalt Gebr. Grosse Lohmen” (jedna z dwóch szaf aspiracyjnych), Toruńskich Zakładów Urządzeń Młynskich w Toruniu, obecnie Spomasz S.A. (jedna z dwóch szaf aspiracyjnych, datowana na 1958 r.). Jeden z trzech młynów walcowych sygnowany jest nazwiskiem „I. Shrot” oraz informacją „Patentamtlich geschützt” (chronione patentem).

Ciekawe wnioski przynosi porównanie danych z map WIG z lat 30. XX w. (na których zaznaczono m.in. wiatraki) ze współczesną topografią terenu uwidocznioną na ortofotomapach (ryc. 8, 9, 10, 11, 12). Okazuje się, że oprócz omówionych wcześniej obiektów, w obecnych granicach gminy Uniejów znajdowało się w tym okresie 11 wiatraków: w Lekaszynie, Brzozówce, Jaszczurowie, Czepowie Dolnym, Roźniatowie, Kuczkach, Brzezinach (pomiędzy Brzezinami a Felicjanowem), Wieleninie (pomiędzy Wieleninem a Hipolitowem), Człopach, Budach Uniejowskich oraz Spycimierzu (ryc. 13). Prawdopodobnie większość z tych obiektów, poza wiatrakiem w Brzozówce, nie przetrwała II wojny światowej²⁵.

Ryc. 8. Lokalizacja wiatraka w Brzozówce: na mapie WIG, 1:25 000, ark. Wilamów, Warszawa 1936 oraz zachowane młynisko uwidocznione na ortofotomapie (dz. nr ewid. 228)

Źródło: <http://www.geoportal.gov.pl/>

Ryc. 9. Lokalizacja wiatraka w Czepowie Dolnym: na mapie WIG, 1:25 000, ark. Wilamów, Warszawa 1936 oraz prawdopodobna lokalizacja młyniska uwidoczniona na ortofotomapie (dz. nr ewid. 274, 275/2, 275/1)

Źródło: <http://www.geoportal.gov.pl/>

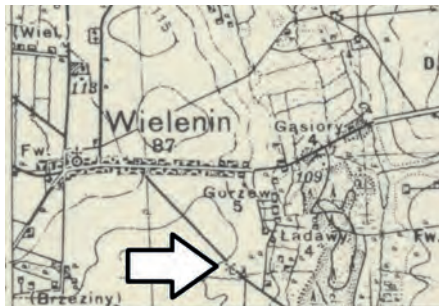
²⁵ *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce* zawiera wzmiankę [s. 32], iż wiatrak w Brzozówce pracował do 1948 r., zaś na początku lat 70. XX w. zachowany był jedynie szkielet wiatraka.

Ryc. 10. Lokalizacja wiatraka w Kuczkach: na mapie WIG, 1:25 000, ark. Wilamów, Warszawa 1936 oraz prawdopodobna lokalizacja młyniska uwidoczniona na ortofotomapie (dz. nr ewid. 266, 267). Strzałką zaznaczono miejsce, w którym znajduje się kamień młyński pochodzący z wiatraka
 Źródło: <http://www.geoportal.gov.pl/>

Ryc. 11. Lokalizacja wiatraka w Brzezinach (pomiędzy Brzezinami a Felicjanowem): na mapie WIG, 1:100 000, ark. Uniejów, Warszawa 1930 oraz hipotetyczna lokalizacja młyniska uwidoczniona na ortofotomapie (dz. nr ewid. 744, 745)
 Źródło: <http://www.geoportal.gov.pl/>

Ryc. 12. Lokalizacja wiatraka w Wieleninie: na mapie WIG, 1:100 000, ark. Łęczycza, Warszawa 1937 oraz hipotetyczna lokalizacja młyniska uwidoczniona na ortofotomapie (dz. nr ewid. 133/1,134)
 Źródło: <http://www.geoportal.gov.pl/>

Ryc. 13. Lokalizacja wiatraków na terenie gminy Uniejów na podstawie map WIG z lat 30. XX w.
 Źródło: opracowanie własne na podstawie
<http://online.smartlink.pl/online/uniejow/mapa>

Analiza wyżej wymienionych map wskazuje, że na terenie gminy nie było już w tym czasie młynów wodnych (z kolei na mapie Gilly’ego, poza młynami w Uniejowie, uwidoczniony jest także młyn na Warcie na wysokości wsi Góry). W przypadku wiatraków w Brzozówce, Kuczkach, Czepowie Dolnym, Brzezinach, Wieleninie oraz Ostrowsku (wiatrak A. Kamińskiego) udało się z mniejszym lub większym prawdopodobieństwem zidentyfikować młyniska, zachowane w różnym stanie (ryc. 14). Wszystkie charakteryzują się dobrymi warunkami wietrznymi oraz wyniesieniem (w różnym stopniu) ponad otaczający teren (poza młyniskiem w Wieleninie). Wiatrak Kamińskiego w Ostrowsku (na granicy Ostrowska i Kościelnicy) położony był na skarpie nadwarciańskiej. W rejonie młynisk stwierdzono występowanie głazów narzutowych, które mogły stanowić fundamenty wiatraków. W przypadku wiatraków w Ostrowsku i Kuczkach zachowały się materialne ślady ich istnienia: „socha” wiatraka z Ostrowska (ryc. 6) oraz kamień młyński z wiatraka w Kuczkach (ryc. 15). W przypadku

wiatraka w Czepowie Dolnym zachowała się bardzo dobrze droga dojazdowa do młyna (ryc. 16), a lokalizację młyniska potwierdził aktualny właściciel pola, mieszkaniec Czepowa, pan Józef Jędrzejczak. Co ciekawe w rejonie, w którym pracował wiatrak, znajdowane są w trakcie orki duże ilości opoki rożniatowskiej, co może świadczyć, że w tym miejscu poza wiatrakiem stały jeszcze jakieś budynki. Fakt, że po 70 latach od rozbiórki wiatraka zachowały się młyniska może mieć związek ze szczególną atencją, z jaką w kulturze ludowej traktowano te miejsca. Opisał to prof. Jan Świąch w książce *Tajemniczy świat wiatraków*: „W miejscu, w którym wiatrak najpierw stał, a później zginął lub odszedł jest jego grób – mogiła. Nie można tam nic budować”²⁶.

Ryc. 14. Młynisko wiatraka w Brzozówce, stan obecny
(fot. F. Tomaszewski, 2017)

Ryc. 15. Kamień młyński z wiatraka w Kuczkach, stan obecny
(fot. F. Tomaszewski, 2017)

²⁶ J. Świąch, *Tajemniczy świat wiatraków*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Łódź 2005, s. 155.

Ryc. 16. Droga do wiatraka w Czepowie Dolnym, stan obecny
(fot. F. Tomaszewski, 2017)

WSPÓŁCZESNOŚĆ – MŁYNY JAKO ELEMENT TURYSTYKI KULTUROWEJ

Dziedzictwo przemysłowe to nie tylko wielkie kompleksy fabryczne z ich bogatą infrastrukturą, to także niewielkie zakłady zlokalizowane na wsiach, gdzie niezwykle istotną gałęzią przemysłu przez wieki pozostawało młynarstwo. W ostatnim czasie coraz popularniejszą dziedziną turystyki kulturowej stała się turystyka związana z obiektami przemysłowymi i technicznymi. Do jej rozwinięcia niewątpliwie przyczynił się upadek tradycyjnych gałęzi przemysłu w Europie i związana z tym potrzeba zagospodarowania obiektów i przestrzeni postindustrialnych. Także w społeczeństwie nieco „zmęczonym” dokonującą się rewolucją informatyczną daje się zauważyć zwrot zainteresowań w kierunku dawnych rozwiązań technicznych, o tyle ciekawych, że dających się poznać w sposób namacalny.

Władze Uniejowa, pozbawionego tradycji przemysłowych, ale aspirującego do miana miejscowości turystycznej, postanowiły wyjść naprzeciw oczekiwaniom społecznym, czego wyrazem stała się budowa w południowej części mia-

sta w latach 2010–2012 tzw. Zagrody Młynarskiej²⁷, do której translokowano z gminy Świnice Warckie dwa zabytkowe wiatraki – koźlaki (ryc. 17). Pierwszy z nich pochodzi z miejscowości Chorzeplin. W *Katalogu zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce* czytamy, że wiatrak zbudowano w 1644 r., o czym świadczyć miałyby data wyryta na belce nad wejściem²³. Niestety daty tej nie udało się odnaleźć w trakcie sporządzania dokumentacji konserwatorskiej (być może została zatarta). Do wojewódzkiej ewidencji zabytków wiatrak wpisany jest jako XIX-wieczny. Wspomniany *Katalog* podaje, że obiekt był wielokrotnie bardzo poważnie przebudowywany. Prawdopodobnie więc z XVII wieku mogło pozostać zaledwie kilka najważniejszych belek (przede wszystkim konstrukcja kozła, „pojazdy” oraz „mącznica”²⁴). Wątpliwości dotyczące datowania obiektu powinny zostać rozstrzygnięte na podstawie badań dendrochronologicznych. Nadmienić należy, że wiatrak w Chorzeplinie zaznaczony był już na mapie Gilly’ego, a więc jego metryka może być wcześniejsza niż dziewiętnastowieczna. Przed relokacją wiatrak znajdował się w bardzo złym stanie technicznym. Poza konstrukcją kozła, „pojazdami” oraz „mącznicą” (które zachowały się w stanie niemal nienaruszonym), cały budynek wymagał rekonstrukcji. Z wyposażenia udało się zachować główne koło napędowe, tzw. koło paleczne, natomiast wał skrzydłowy został zastąpiony wałem pochodzącym z innego wiatraka (z miejscowości Będziechów, gmina Kawęczyn), wyposażonym w żeliwną głowicę (oryginalny wał z głowicą drewnianą znajduje się aktualnie w kolekcji F. Tomaszewskiego). Obecnie wiatrak z Chorzeplina zaadaptowany jest do funkcji noclegowych w taki sposób, aby ingerencja w jego pierwotną strukturę była jak najmniejsza. Poziom przyziemia, zajęty w całości przez konstrukcję kozła, pozostał nieużytkowy. Na I piętrze, gdzie pierwotnie mieścił się odsiewacz graniasty, wygospodarowano łazienkę oraz miejsce na łóżka. Na II piętrze zachowano wał skrzydłowy z kołem palecznym oraz układem hamulcowym, udało się jednak wygospodarować przestrzeń użytkową (w miejscu dawnego złożenia kamieni młyńskich, które nie zachowały się). Szkieletowe ściany wiatraka ocieplono wełną mineralną w taki sposób, aby „rysunek” konstrukcji był widoczny od wewnątrz (wypełniono konstrukcję deskami). Był to niezbędny zabieg z uwagi na to, że obiekt funkcjonuje także w okresie zimowym. Kolejną ingerencją i odstępstwem od oryginału było wprowadzenie współczesnych okien zespolonych,

²⁷ Zagroda Młynarska w Uniejowie to zespół muzealno-noclegowy z 4 oryginalnymi zabytkowymi obiektami architektury drewnianej przeniesionymi z terenu województwa łódzkiego. Są to: wiatrak – koźlak z m. Zbylczycze, wiatrak – koźlak z m. Chorzeplin, gm. Świnice Warckie, dwór z miejscowości Nagórki, gm. Grabów oraz chałupa z m. Skotniki, gm. Zgierz. Ponadto na terenie kompleksu wzniesione zostały: kopia drewnianej stodoły z m. Besiekiery, gm. Grabów, kopia murowanego budynku inwentarskiego z Uniejowa oraz współczesny budynek biurowo-gospodarczy. Inwestycja zrealizowana przez Gminę Uniejów.

²³ *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego...*, s. 32.

²⁴ „Pojazdy” oraz „mącznica” to kluczowe elementy konstrukcyjne wiatraka – koźlaka, przynależące do jego ruchomej części, stykające się bezpośrednio z częścią nieruchomą budynku, czyli tzw. „koźłem”.

uchylno-rozwieralnych w miejsce dawnych, okrągłych, tzw. „widoków”. Tutaj także był to zabieg niezbędny z uwagi na nowe przeznaczenie obiektu. Obecnie wiatrak pozbawiony jest możliwości nastawiania skrzydłami do kierunku wiatru ze względu na fakt podłączenia doń instalacji wodociągowej, ciepłowniczej i kanalizacyjnej. Zachowano natomiast oryginalny dyszel służący do nastawiania (obrotu) budynku. Możliwość obrotu zachowały zrekonstruowane skrzydła – nie są zatem jedynie atrapą. We wnętrzu wiatraka nie wydzielono odrębnych pokojów, ponieważ zaburzyłyby to właściwy „odbior” zabytku. Wnętrze stanowi zatem jedną całość, tak jak pierwotnie i jako całość jest wynajmowane turystom.

Drugi z translukowanych wiatraków (ryc. 18) znajdował się w miejscowości Zbylczycze. W roku 2000 wiatrak został zakupiony, udokumentowany i rozebrany przez współautora niniejszego artykułu – F. Tomaszewskiego. Motywem zakupu była decyzja ówczesnych właścicieli obiektu o jego rozbiórce, co *de facto* oznaczało jego bezpowrotną zagładę. Wiatrak wtedy nadal był czynny, posiadał jedną parę walców młyńskich pobierających napęd z silnika elektrycznego. W *Katalogu zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce* czytamy: „Wiatrak koźlak zbudowany ok. 1870 r. Budynek z drzewa sosnowego, dach początkowo kryty gontami, następnie zaś blachą. W okresie międzywojennym urządzenia produkcyjne stanowiły: 1 para walców, 1 para kamieni francuskich, urządzenia czyszczące typu Eureka. Od 1962 r. zdjęte zostały śmigła, a wiatrak przeszedł na napęd elektryczny. Od 1962 r. posiada on 2 pary walców”²⁵. Według relacji ostatnich właścicieli (p. Bażantów) wiatrak został przeniesiony do Zbylczyc z okolic Łodzi ok. 1890 r. W trakcie translukacji udało się zachować ok. 60% oryginalnej substancji zabytku. Niestety z pierwotnego wyposażenia wiatraka zachował się jedynie wał skrzydłowy, wialnia zbożowa oraz pędnie z wałkami metalowymi. Brakujące urządzenia pozyskano z innych, likwidowanych młynów: odsiewacz graniasty, koło paleczne, złożenie kamieni młyńskich oraz napęd i regulację złożenia pozyskano z wiatraka z miejscowości Będziechów, gmina Kawęczyn, podnośniki kubełkowe oraz mlewnik walcowy pochodzą z młyna gospodarczego państwa Wilczyńskich z Bochenia, gmina Łowicz. Wyposażenie skompletowano w taki sposób, aby było ono reprezentatywne dla lat 30. XX w., kiedy wiatraki starano się unowocześniać licząc, że sprostają one konkurencji z coraz wydajniejszymi młynami motorowymi²⁶. Obecnie wiatrak ze Zbylczyc pełni funkcję muzeum młynarstwa, jest sprawny, posiada możliwość nastawiania go do kierunku wiatru. Utrzymanie wiatraka w ruchu okazało się jednak dużym wyzwaniem, nie udało się uniknąć błędów. Wynika to przede wszystkim z braku doświadczenia i zerwania ciągłości pokoleniowej zawodu młynarza – wiatracznika. Temat utrzymania wiatraka w sprawności technicznej i problemy z tym związane stanowią temat na odrębne opracowanie.

²⁵ *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego...*, s. 30.

²⁶ J. Świąch, *Wiatraki. Młynarstwo wietrzne na Kujawach*, Włocławskie Towarzystwo Naukowe, Włocławek 2001, s. 105–118 (Kierunki modernizacji młynów wietrznych).

Ryc. 17. Wiatraki w Zagrodzie Młynarskiej w Uniejowie (sierpień 2012 r.)
(fot. F. Tomaszewski, 2012)

Ryc. 18. Wiatrak ze Zbylczyc w trakcie relokacji na terenie Zagrody Młynarskiej w Uniejowie
(fot. F. Tomaszewski, 2012)

Powstanie Zagrody Młynarskiej przyczyniło się niewątpliwie do popularyzacji wiedzy o dawnej technice młynarskiej. Organizowane są tu warsztaty (adresowane do wszystkich grup wiekowych) połączone z prezentacją wiatra-

ka ze Zbylczyc („Abecadło o chlebie”, „Tajemniczy Świat Wiatraków”²⁷). Od 2016 r. organizowane są z inicjatywy Polskiego Stowarzyszenia Molinologicznego (koordynowane przez Muzeum Młynarstwa w Jaraczu – filię Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie) ogólnopolskie Dni Młynów. W 2016 r. w ramach imprezy udostępniany był do zwiedzania zabytkowy wiatrak w Zagrodzie Młynarskiej w Uniejowie oraz młyn gospodarczy Braci Pelc w Wilamowie.

PODSUMOWANIE

Artykuł niniejszy stanowi przyczynek do pogłębionych badań dotyczących młynów na terenie gminy Uniejów. Biorąc pod uwagę obecny stan wiedzy w omawianym temacie dostrzegamy potrzebę rozszerzenia kwerendy archiwalnej, przeprowadzenia wywiadów z mieszkańcami, a być może nawet wykonania badań archeologicznych. Co do dalszych losów istniejących na terenie gminy czterech obiektów młyńskich wnioski są następujące:

Należy rozstrzygnąć dalszy los młyna Wojciechowskich przy ul. Bł. Bogumiła w Uniejowie. Brak jest realnych możliwości docelowego utrzymania ruin obiektu i wykorzystania ich do celów turystyki kulturowej.

Należy utrzymać obecne funkcje wiatraków w Zagrodzie Młynarskiej. Dla wiatraka ze Zbylczyc powinno się opracować nowy program technologiczny zakładający bieżącą eksploatację przy użyciu energii elektrycznej oraz okazjonalną przy użyciu wiatru. Pozwoli to na częstsze uruchamianie wiatraka i zwiększenie jego dostępności (dzisiaj wiatrak udostępniany jest przede wszystkim dla grup zorganizowanych). Pożądane jest przekształcenie dzisiejszego przemiału pokazowego na bardziej regularny, pozwalający na zaopatrzenie w mąkę np. okolicznych obiektów gastronomicznych.

Z uwagi na zwiększający się ruch turystyczny na terenie gminy Uniejów należy zwiększyć dostępność młyna braci Pelc w Wilamowie. Z postulatów konserwatorskich wymienić należy konieczność zabezpieczenia dawnej motorowni oraz pozostałości tartaku. Wskazane jest zachowanie istniejącego, zabytkowego wyposażenia oraz wykorzystanie obiektu do celów kulturalnych (muzeum, galeria).

Bibliografia

- Adamczewski J., *Młynarstwo magiczne*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 2005.
Baranowski B., *Polskie Młynarstwo*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków, Gdańsk 1977.

---

²⁷ Nazwa warsztatów zaczerpnięta z książki prof. Jana Święcha *Tajemniczy Świat Wiatraków* za zgodą Profesora.

- Bogaczyński K., *Dawne fabryki maszyn młyńskich w Łodzi, Radomsku i Rogoźnie*, „Przegląd Zbożowo-Młynarski”, maj 2004.
- Dąmbska E., *Budownictwo i Architektura Młynów Wietrznych w Polsce*, Politechnika Krakowska, zeszyt naukowy nr 6, Kraków 1967.
- Dzik A., *Polskie Młynarstwo*, Związek Młynarzy Polskich, Warszawa 1928.
- Gilly D., *Spezialkarte von Südproussen*, org. 1793, skala 1:50000, redukcja Berlin 1802–1803, skala 1:115 000.
- Gorączko M., Gorączko A., *Cechy regionalne w budownictwie na terenie gminy Uniejów*, „Biuletyn Uniejowski” 2013, t. 2.
- Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce*, red. J. Pazdur, t. IV – woj. łódzkie, z. 6 – powiaty Łęczycza i Poddębice, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wyd. Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972.
- Karte des Westlichen Ruslands 1:100 000, ark. Koło, Uniejów, Łęczycza Ozorków, Berlin 1914–1915.
- Kluge T., Krowacki S., Steinborn W., Woroch S., *Technologia młynarstwa*, Wyd. Przemysłu Lekkiego i Spożywczego, Warszawa 1956.
- Kucharski R., Lamprecht M., *Młynarstwo Regionu Szadkowskiego i jego rozwój do I wojny światowej*, „Biuletyn Szadkowski” 2005, t. 5.
- Kucharski R., Lamprecht M., *Rozwój młynarstwa w regionie Szadkowskim w XX w. i jego obraz współczesny*, „Biuletyn Szadkowski” 2006, t. 6.
- Kupric J.N., *Teoria i technologia przemiatu zboża*, Wyd. Przemysłu Lekkiego i Spożywczego, Warszawa 1957.
- Mapa WIG, 1:100 000, ark. Łęczycza, Warszawa 1937.
- Mapa WIG, 1:100 000, ark. Uniejów, Warszawa 1930.
- Mapa WIG, 1:25 000, ark. Wilamów, Warszawa 1936.
- Pawlik M., *Wiatraki północno-wschodniej Polski*, Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego, Wyd. Filii UW w Białymstoku, Białystok 1984.
- Pelka B., *Lata zaborów*, [w:] *Uniejów. Dzieje miasta*, red. J. Szymczak, Towarzystwo Przyjaciół Uniejowa, Polskie Towarzystwo Historyczne, Łódź–Uniejów 1995.
- Pelka B., *Uniejów w okresie II Rzeczypospolitej*, [w:] *Uniejów. Dzieje miasta*, red. J. Szymczak, Towarzystwo Przyjaciół Uniejowa, Polskie Towarzystwo Historyczne, Łódź–Uniejów 1995.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XII, red. B. Chlebowski, Warszawa 1892.
- Solski S., *Architekt Polski*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wyd. Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1959.
- Szymczak J., *Uniejów do schyłku XVI wieku*, [w:] *Uniejów. Dzieje miasta*, red. J. Szymczak, Towarzystwo Przyjaciół Uniejowa, Polskie Towarzystwo Historyczne, Łódź–Uniejów 1995.
- Święch J., *Tajemniczy świat wiatraków*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Łódź 2005.
- Święch J., *Wiatraki. Młynarstwo wietrzne na Kujawach*, Włocławskie Towarzystwo Naukowe, Włocławek 2001.
- Urbaniak U., *Wiatraki*, „W Uniejowie” 2007, nr 29.
- Wesołowska H., *Młynarstwo Wiejskie Opolszczyzny od XVIII do XX wieku*, Instytut Śląski w Opolu, Opole 1969.
- Winnicki W., *Cech młynarzy*, „W Uniejowie” 2007, nr 29.

Żerek-Kleszcz H., *Dzieje miasta w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Uniejów. Dzieje miasta*, red. J. Szymczak, Towarzystwo Przyjaciół Uniejowa, Polskie Towarzystwo Historyczne, Łódź-Uniejów 1995.

[Artykuł wpłynął: maj 2017; akceptacja: czerwiec 2017]

MILLS IN UNIEJÓW MUNICIPALITY – INTRODUCTION TO ISSUES CONNECTED WITH THEIR HISTORY AND PRESERVATION

Summary

Mills are an essential part of cultural landscape of Uniejów municipality. The article presents available information concerning the history of mills in Uniejów area. It identifies probable location of the mills in the 1930s on the basis of their real remnants. It also describes the present condition of engine-driven mills built by Wojciechowski brothers in Uniejów and Pelc brothers in Wilamów. Next, the article presents problems involved in translocation of mills from Zbylczyce and Chorzepin (Świnice Warckie commune) and construction of the educational and tourist complex “Zagroda Młynarska” (Miller’s Farmstead) in Uniejów, and discusses the historical and restoration aspect. It also explains the role of historical mills in cultural tourism development. It is indicated that further studies of the history of mills should be carried out, and restoration postulates for existing mills in Uniejów commune are formulated.

Keywords: mill, windmill, Miller’s Farmstead, Uniejów